

KRISTIAN GERNER:

Ukraina och Vitryssland på väg mot postsovjetismen

När kommunismen föll i Öst-Europa skapades förutsättningar för en andra nationell revolutionär våg i Sovjetunionen.

Under 1990 kommer med stor sannolikhet Vitryssland, Ukraina och Moldavien att försöka följa sina västliga grannar på vägen mot oberoende.

Historiskt hör främst Västvitryssland och Västukraina ihop med Litauen och Polen och därmed även med den katolska kulturkretsen och Centraleuropa. Den ukrainska och vitryska utmaningen mot sovjetstaten är på grund av såväl befolkningens som produktionens storlek ett långt större hot mot Sovjetunionens integritet än de små baltiska folkens frihetsrörelse.

Utan Balticum, Ukraina och Vitryssland blir det inte mycket kvar av Sovjetunionen som ekonomisk stormakt.

Enligt en notis i den ryskspråkiga upplagan av den lettiska folkfrontens tidning *Atmoda* den 27.11.1989 har Ryska förbundet i Kursk föreslagit en lösning på, som man uttrycker det, "det nutida Rysslands problem". Man vill återupprätta det historiska Ryssland och återförening dess splittrade delar i "en enad och odelbar rysk stat". Denna stat skall utträda ur Sovjetunionen och avstå från följande områden: Balticum, Moldavien, Transkaukasien, Centralasien, Kazachstan med undantag av republikens norra del, Västukraina (Volynien, Galicien, Karpatho-Ruthenien och Bukovina) och Västvitryssland. I den nygamla staten vill man garantera "odelat herravälde för ryssarna i deras eget land".

Man lägger märke till att dels Sibirien och Fjärran östern, dels Karelska ASSR inräknas i den ryska enhetsstaten, och att Ryska förbundet i Kursk "avstår" från de delar av Vitryssland och Ukraina, som under högmedeltiden och fram till slutet av 1700-talet hörde till det polsk-litauiska riket och därefter till Österrike. Dessa områden ingick under mellankrigstiden i Polen. De införlivades med Sovjetunionen genom att Röda Armén ockuperade dem den 17 september 1939. Polen höll då på att besegras av Nazityskland, och enligt det hemliga tilläggsprotokollet till Ribbentrop-Molotov-pakten hörde Västvitryssland och Västukraina till den sovjetiska intressesfären i Östeuropa.

Kommunismens nederlag i Östeuropa inleddes med att en djup, systemrelaterad ekonomisk kris och en lika systemrelaterad galopperande miljöförstöring började undergräva Sovjetunionens förmåga att överleva. Ledningen i Kreml ville rädda supermaktställningen och tvingades

Kristian Gerner är fil dr i statskunskap.

både att slå in på en ny inrikespolitik och att överge den ideologiska kampen mot demokratierna i utrikespolitiken. Den inre demokratiseringen och det faktum att fiendebilden av Väst försvann som negativ sammanhållande kraft gav möjlighet för oppositionella krafter att agera och gav de enskilda sovjetrepublikerna tillfälle att börja frigöra sig från Moskvas politiska kontroll. Den nationella oppositionen organiserade sig i form av folkfronter. Det började i Balticum och spred sig sedan över hela Sovjetunionen. Till sist uppstod lokala folkfronter även i RSFSR, dvs Ryssland.

När folken i Östeuropa iakttog hur balter, transkaukasier och centralasiater inom Sovjetunionen i stort sett ostraffat kunde utveckla en både antirysk och antikommunistisk nationalism, släppte den förflamning, som årtiondens kommunistiskt förtryck hade skapat. Med början i Polen och Ungern, men snart också i Bulgarien, DDR och Tjeckoslovakien, tvingade intellektuella, studenter och arbetare kommunistregimerna på reträtt. En utveckling mot demokrati och marknadsekonomi inleddes. I december 1989 störtades slutligen även stalinisten Ceausescu i Rumänien, men här blev uppgörelsen mycket blodig, eftersom den kommunistiska säkerhetspolisen avslutade sitt skräckvälde med orgier i massmord på en oskyddad civilbefolkning.

När kommunismen föll i Östeuropa skapades förutsättningar för en andra nationell revolutionär våg i Sovjetunionen. Upproret, som började i periferin, äter sig allt närmare centrum. Under 1990 kommer med stor sannolikhet Vitryssland, Ukraina och Moldavien att försöka följa sina västliga grannar på

vägen mot oberoende. Föreningar om en sådan utveckling får ryska nationalister att utarbeta ett program för att söka rädda vad som räddas kan åt Ryssland. I detta sammanhang blir förhållandet mellan ryssarna och de närbesläktade ukrainarna och vitryssarna centralt.

Det andra ryska landet

Utvecklingen i Vitryssland och Ukraina är synnerligen viktig för frågan, på vilket sätt upplösningen av Sovjetunionen skall gå till och hur successionsstaterna skall definieras. Moskvas och ryssarnas kulturella och känslomässiga bindning till de

När kommunismen föll i Östeuropa skapades förutsättningar för en andra nationell revolutionär våg i Sovjetunionen.

östslaviska "bröderna" är nämligen mycket starkare än till de andra folken i Sovjetunionen. För många är helt enkelt både Vitryssland och Ukraina en del av Ryssland.

1988 firade i Sovjetunionen både den ryska ortodoxa kyrkan och den sovjetiska staten 1000-årsjubiléet av Rysslands kristnande. Men för 1000 år sedan betecknade "Ryssland" inte samma område som i dag. *Rus'kaja zemlja* var benämningen på det landområde, med centra i Kiev och Novgorod, som behärskades av Rurik-dynastin. Moskva-området beboddes av hedniska finskugriska stammar. Under 1200-talet splittrades Kievstaten av inbördeskrig samtidigt som mongolerna kom från öster och lade under sig stora delar av riket. En gren av

Rurik-dynastin skapade under 1300-talet i Moskva ett nytt politiskt centrum, visserligen underställt mongolkhanen. Under 1400-talets slut frigjorde Moskva sig från mongolväldet. I mitten av 1500-talet utropade sig Moskva-fursten Ivan IV till tsar över Ryssland. 1589 fick den ortodoxa ryska kyrkan sin egen patriark, med säte i Moskva. Peter I utvidgade det ryska kejsardömet och grundade en ny huvudstad, S:t Petersburg, vid Finska viken. Den nationalistiska ryska historieskrivningen drar en linje från Kiev-staten via Ivan IV:s Moskva-stat och Peter I:s ryska imperium till dagens moskovitiska sovjetväldet.

På alla områden markerar nu ukrainare och vitryssar skillnaden och motsatsförhållandet till ryssarna och Moskva.

Den vitryska och ukrainska historieskrivningen framhåller, att kulturen från Kiev-staten, som var ekumeniskt kristen snarare än bysantiskt isolationistisk som den moskovitiska, överlevde i Galicien, Volynien och Podolien i det polsk-litauiska samväldet. Personalunionen mellan Litauen och Polen 1386 förvandlades till en realunion 1569. I detta polsk-litauiska rike behöll "ruthenerna", dvs vad vi i dag kallar vitryssar och ukrainare, sin religion och sitt språk, samtidigt som de drogs in i den centraleuropeiska, katolska kulturfären. Traditionen från den ursprungliga Kiev-staten återupplivades enligt vitrysk och ukrainsk uppfattning i Bohdan Hmel'nitskyjs och Ivan Mazepas kosackstat under 1600-talet och början av 1700-talet. Man hänvisar inte bara till de krigiska bedrifterna utan även

till Petro Mohylas akademi i Kiev, med latinstudier och katolsk teologi på programmet, och till den ukrainska katolska kyrka, som instiftades under polskt herravälde genom unionen på kyrkomötet i Brest 1596. Då inordnades ukrainarna och vitryssarna under påven i Rom, men den ortodoxa liturgin och det kyrkoslaviska gudstjänstspråket bevarades. Denna "uniatiska" katolicism kom under 1800-talet, då en del av de gamla polsk-ukrainska områdena ingick i Österrike, att bli bärare av en specifik västukrainsk och västvitrysk nationell identitet. I den tsarryska delen av Ukraina förföljdes och förtrycktes uniaterna, men universitet i det österrikiska Galiciens huvudstad Lwów (polska) eller L'viv (ukrainska) blev ett centrum för den ukrainska nationella renässans, som symboliseras av historikern Myhaylo Hrusjevskyj. Denne, som var aktiv under 1900-talets första decennier och var den kortlivade ukrainska republikens första president 1918, propagerade tesen om två väsensskilda ryska traditioner, den moskovitiska östliga och den vitryska och ukrainska västliga.

En häftig offentlig debatt om Hrusjevskyj, som under Stalin hade fördömts som "borgerlig nationalist", blev en viktig faktor i det ukrainska återuppvaknandet 1988–1989. Hrusjevskyj rehabiliterades och hans verk blev åter tillgängliga på bibliotek i Ukraina. När ukrainare och vitryssar, uppmuntrade av sönderfallstendenserna i Ryssland och inspirerade av balternas exempel, började nära hopp om att deras kultur skulle överleva, blev en "västlig" tolkning av historien ett betydelsefullt ideologiskt medel. När väl de distinkta nationella och religiösa traditionerna har aktiverats blir både de ukrains-

ka och vitryska språkens ställning och miljöproblem viktiga politiska frågor. På alla områden markerar man nu skillnaden och motsatsförhållandet till ryssarna och Moskva. En postsovetisk nationell identitet byggs nu upp i både Vitryssland och Ukraina.

Den nationella rörelsens program

Rörelsen för nationell frigörelse hade svårt att komma igång och vinna utbredning i Ukraina och Vitryssland. Långt före *glasnost* och *perestrojka* fanns det nationellt sinnade oppositionella i Ukraina, men under Brezjnev-mannen Sjtjerbiskyjs styre, vilket upphörde först hösten 1989, undertrycktes all antisovjetisk nationalism. Efterträdaren Volodymyr Ivasjko förklarade, att han ämnade fortsätta företrädarens linje och inte tolerera "separatister och nationalister".

Det som utlöste det nationella engagemanget var Tjernobylkatastrofen (ryska: Tjernobyl) 1986 och dess svåra följder. 1989 uppgavs att bara i Vitryssland mer än en halv miljon på något sätt drabbats av strålningsskador. Talesmän för folkfronterna kritiserade, att man odlade livsmedel på besmittad mark. Vidare beskyllde man Moskva för att med sin kortsynta ekonomiska politik ha utarmat de en gång så bördiga jordarna i Ukraina och för att förgifta vatten och luft med en hänsynslös industripolitik.

Den antisovjetiska nationalismen i Vitryssland och Ukraina förstärktes då man 1988 började gräva upp massgravar med offer för Stalins utrensningar och terror, en terror som drabbade Vitryssland och Ukraina särskilt hårt. I början av 1989 skrev en ukrainsk författare i veckotid-

ningen *Ogonjok* (nr 3) en artikel om hur Moskvask politik hotade Ukrainas naturmiljö och kulturella minnesmärken med förstörelse. Han tog särskilt upp den ryska folkmordspolitiken under Stalin:

I dag skrivs det mycket om massrepressionen 1937–1938, och nya namn rehabiliteras hela tiden. Men det finns väldigt lite information om tragedin 1932–1933, då en omfattande hungersnöd spred sig i landet på grund av de vansinniga "överdrifterna" under kollektiviseringen. Svälten slog till i flera regioner – i Kuban, längs Volga och i

Den antisovjetiska nationalismen i Vitryssland och Ukraina förstärktes då man 1988 började gräva upp massgravar med offer för Stalins utrensningar och terror.

Ural – men allra värst led Ukraina, Rysslands och Europas gamla kornbod. Enligt vissa vittnesmål (trots att arkiven ännu är förseglade) förlorade republiken miljoner människor och hela byar tillintetgjordes.

Stalinismens utrensningar i slutet av 1930-talet förintade framförallt de intellektuella, folksjälens beskyddare. Ukrainska skådespelare, vetenskapsmän, doktorer, lärare, författare och poeter anklagades för nationalism och utplånades nästan till sista man.

Nu uppfattar man det omfattande sovjetiska kärnkraftverksprogrammet i Ukraina, med dess undermåliga säkerhet, som en konsekvent fortsättning på den ryska folkmordspolitiken från 1930-talet. Men man ställer inte bara krav på en ny miljöpolitik. Både i Vitryssland och Ukraina har de intellektuella tvingat fram, att de vitryska och ukrainska språken åter bör-

jar användas i förskolor, skolor och universitet, inom förvaltningar och i det offentliga livet. Historieundervisningen börjar göras om i nationell riktning. Det måttlösa förhållandet av ryssarna efterträds av en historieskrivning, som gör vitryssar och ukrainare till självständiga aktörer. Det sovjetiska, som förknippas med det ryska, löses upp och försvinner ur vitryssars och ukrainares dagliga liv.

Till skillnad från förhållandet i Baltikum växte folkfronterna i Vitryssland och Ukraina 1988 och 1989 fram under aktivt

Det omfattande sovjetiska kärnkraftverksprogrammet i Ukraina, med dess undermåliga säkerhet, uppfattas som en konsekvent fortsättning på den ryska folkmoordspolitiken från 1930-talet.

motstånd från de lokala kommunistpartiledningarna. Den vitryska folkfronten tvingades sommaren 1989 hålla sitt konstituerande sammanträde i Litauens huvudstad Vilnius. Den ukrainska folkfronten uppmontrades förvisso inte av kommunistpartiet men kunde ändå, då Sjtjebitskij redan var på fallrepet, i september 1989 hålla sitt konstituerande sammanträde i Kiev. Omständigheterna kring dessa folkfronters etablering är politiskt synnerligen intressanta. Genom att den vitryska folkfronten sammanträdde i Vilnius betonades traditionen från den polsk-litauiska staten. Till yttermera visso antog man det gamla litauiska vapnet Pahonja — en ryttare med lans — som symbol. När den ukrainska fronten *Ruch* bildades var Adam Michnik från Polens Solidaritet närvarande. Därmed markera-

des att den kulturella samhörigheten mellan polacker och ukrainare om möjligt skulle få överskugga den antagonism mellan de två folken, som är ett arv från mellankrigstidens polska förtryck av ukrainare och vitryssar och från de polska kommunisternas blodiga "pacifiering" av den ukrainska minoriteten i Polen 1947—49.

Historiskt är det Västvitryssland och Västukraina som främst hör ihop med Litauen och Polen och därmed även med den katolska kulturkretsen och det Centraleuropa, som nu kastar av sig det kommunistiska styret och bereder sig att lämna det sovjetiska blocket. Merparten av de drygt 11 miljoner ryssarna i sovjetrepubliken Ukraina, som har drygt 37 miljoner ukrainska och totalt drygt 51 miljoner invånare, bor i de östra delarna, bl a i de stora kolgruve- och industriområdena i Donbass. Från ukrainsk sida ser man i dag Västukraina som ett möjligt Piedmonte, dvs som ett etappmål på vägen mot oberoende. Ledaren för Västukrainas kristdemokratiska parti, Vasyl Sitjko, har sagt i en intervju (*Atmoda* 23.10.1989) att målet visserligen är en oberoende fri stat som omfattar hela Ukraina, men att man räknar med möjligheten att i det avgörande momentet, dvs när Sovjetunionen börjar lösas upp på allvar, Västukraina, genom att utnyttja sina speciella politiska traditioner, kan bli fritt, oavsett vad som händer med resten av Ukraina. "Bättre att ha något än inget alls", säger Sitjko.

Det socialdemokratiska partiet i L'viv har, enligt en notis i *Atmoda* 4.11.1989, föreslagit en folkomröstning i Västukraina beträffande lagligheten av beslutet om införlivandet med Sovjetunionen den 26 oktober 1939. Detta förslag framstår som

ytterst intressant sedan Högsta Sovjets särskilda undersökningskommission efter lång tövan äntligen den 24 december 1989 har offentliggjort sin slutsats, att Molotov-Ribbentroppakten den 23 augusti 1939, som beseglade Polens, Balticums och Västvitrysslands och Väst-Ukrainas öde, var ett brott mot folkrätten. Om, som man tror, omröstningen ger till resultat, att införlivandet förklaras olagligt, uppstår frågan om Västukrainas och Västvitrysslands statsrättsliga ställning. Lvivs socialdemokrater föreslår ingalunda att området skall återlämnas till Polen. Man vill istället ha en federation av de ukrainska länderna Volynien, Galicien, Podolien och Bukovina. Denna federation skall ingå förbund med Sovjet-Ukraina under en övergångsperiod, som skall sluta med att det upprättas en ukrainsk folkrepublik. Denna skall vara en federation av länder av samma typ som Förbundsrepubliken Tyskland.

Mot självständighet

Sovjetrepubliken Ukraina är när detta skrives i slutet av december 1989 fortfarande en kommunistisk enpartistat. Det är osäkert, hur stor del av befolkningen, som står bakom det kristdemokratiska och det socialdemokratiska partiet i Väst-Ukraina, vilka båda ännu är inofficiella. Frågan om representativitet kan också ställas beträffande Ryska förbundet i Kursk och dess program. Det politiskt betydelsefulla är emellertid att det både på ryskt och på ukrainskt håll nu finns politiska aktivister, som kan tänka sig en uppdelning av Ukraina och Vitryssland. De västliga områdenas kulturella identitet och särart markeras dessutom ytterligare

av, att den ukrainska katolska (uniatiska) kyrkan, som olagligförklarades 1946, nu har erkänts av sovjetmyndigheterna. Formellt är det fråga om, att Rådet för religion i Ukrainska SSR har beslutat att tillåta registrering av vad man benämner grekkatolska församlingar. Före kriget, uppger man, fanns i Västukraina drygt 3000 katolska församlingar och 250 ryskortodoxa. Nu finns det 3156 ortodoxa församlingar. Ca 3000 av dessa är således församlingar, där människorna egentligen är katoliker. Då Västukraina nu tillåts bli katolskt igen, kommer den ryska ortodoxa kyrkan att praktiskt taget sopas bort i området. De ukrainska katolikerna har överlevt under ortodox täckmantel och kommer förmodligen att ta över nästan alla församlingar.

Enligt folkräkningen i januari 1989 var ukrainarna i hela Sovjetunionen drygt 44 och vitryssarna drygt 10 miljoner av en totalbefolkning på drygt 285 miljoner. Ryssarna var 145 miljoner. Den ukrainska och vitryska utmaningen mot sovjetstaten är, som befolkningsciffrorna visar, ett långt större hot mot Sovjetunionens integritet än de små baltiska folkens frihetsrörelse. Det är inte bara fråga om antalet människor. Enligt den kristdemokratiska ledaren Sitjko står Ukraina för en tredjedel av Sovjetunionens produktion av spannmål, för 40 procent av elenergin och för 25 procent av industripotentialen. Utan Balticum, Ukraina och Vitryssland blir det inte mycket kvar av Sovjetunionen som ekonomisk stormakt.

År 1989 i Östeuropa har lärt oss, att det otänkbara plötsligt blir möjligt när människorna börjar definiera om verkligheten och vågar tänka i nya politiska kategorier. Vi bör inse, att en andlig omvälv-

ning med politiska implikationer håller på att ske även i Vitryssland och Ukraina. Hur stor del av ukrainarna och vitryssarna, som verkligen är antiryska nationalist-er och vill upprätta självständiga stater på Vitryska och Ukrainska SSR:s ruiner, vet vi inte. Men det är skäl att anta, att deras antal ökar i takt med att den ekonomiska krisen fördjupas i Sovjetunionen.

Till skillnad från i Balticum växte folkfronterna i Vitryssland och Ukraina fram under aktivt motstånd från de lokala kommunistpartiledningarna.

En opinionsundersökning bland sovjetiska studenter hösten 1988 (redovisad i *Sotsis* nr 5, 1989) visade, att 25 procent av studenterna av ukrainsk nationalitet och 19 procent av de vitryska var för särskilt medborgarskap för Ukraina resp Vitryssland, och att 68 procent av de ukrainska och 60 procent av de vitryska studenterna var för ekonomisk självhushållning för republiken. Bland de ryska studenterna i republikerna var resp 10 och 12 procent positiva till tanken på särskilt republi-

kanskt medborgarskap, medan 48 resp 63 procent var för ekonomisk självhushållning. Siffrorna anger, att strävan till ekonomisk självständighet har relativt brett stöd även bland ryssarna. Liksom i Balticum slits ryssarna mellan önskan att bevara ställningen som herrefolk och insikten, att de kan få det materiellt bättre i fria icke-ryska republiker än vad de kan hoppas på i det nedgångna, delvis apatiska och djupt alkoholiserade ryska kärnlandet. I takt med att den allmänna sovjetiska ekonomiska krisen fördjupas under 1990 och Ryssland framstår som ett allt hopplösare fall, är det mycket troligt, att procenttalen för dem som är positiva till politisk och ekonomisk självständighet för Vitryssland och Ukraina stiger inte bara bland de vitryska och ukrainska utan även bland de ryska invånarna i dessa republiker.

Medborgarskap, ekonomisk autonomi, en nationell kyrka. Vi bör räkna inte bara med de baltiska staterna och Moldavien utan även med Ukraina och Vitryssland som självständiga aktörer när de politiska omvälvningarna i Östeuropa under 1990 med full styrka drabbar de europeiska delarna av själva Sovjetunionen.